

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОЙИ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Қўлёзма ҳуқуқида
УДК: 811.512.133

ҲАМРАЕВА ЁРҚИНОЙ НАБИЖАНОВНА

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ИДЕОГРАФИК ЛУҒАТИНИ ТУЗИШ
ТАМОЙИЛЛАРИ
(ҳаракат ва ҳолат тушунчасини ифодаловчи сўзлар мисолида)

10.02.01 – ўзбек тили

Филология фанлари номзоди илмий даражасини
олиш учун тақдим этилган диссертация

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

Тошкент – 2010

Диссертация Қарин давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедрасида бажарилган.

Илмий раҳбар -

филология фанлари доктори, профессор
МЕНГЛНОВ Бахтиёр Ражабович

Расмий оппонентлар:

филология фанлари доктори, профессор в.б.
СОБИРОВ Абдулхай Шукорович

филология фанлари доктори
ИБРОҲИМОВ Ансориiddин

Ётақчи ташкилот

— Тошкент давлат педагогика университети

Химоя 2010 йил «24» декабрь кунн соат 14⁰⁰ да

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги
Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги ДК 015. 04. 02 рақамли фан доктори
илмий даражасини олиш учун диссертациялар химояси бўйича Бирлашган
иختисослашган кенгаш йиғилишида ўтказилди.

Манзил: 100170, Тошкент шаҳри, И.Мўминов кўчаси, 9-уй.

Диссертация билан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг
Асосий кутубхонасида танишини мумкин.

Манзил: 100170, Тошкент шаҳри, И.Мўминов кўчаси, 13-уй.

Аннотация 2010 йил «23» ноябрь да тарқатилди.

Бирлишган иختисослашган кенгаш

илмий котиби, филология
фанлари номзоиди

 Д.Худайберганова

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Мавзунинг долзарблиги. Миллий истиклол туфайли ижтимоий ҳаётда юз бераётган туб ўзгаришлар илм-фаннинг барча йўналишларида бўлганидек, тилшунослик соҳасида ҳам ўз ифодасини топомқда. Чунки "...биз аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган бебаҳо бойликнинг ворислари сифатида она тилимизни асраб-авайлашимиз, уни бойитиш, нуфузини ошириш устида доимий ишлашимиз зарур"¹. Маълумки, кейинги йилларда ўзбек тилининг тарихи, субстанциал табиати, имкониятлари, бошқа тиллар сирасида тутган ўрни каби жихатларини ўрганиш ва ёритиб беришга бағишланган турли илмий ишлар билан бир қаторда этимологик, антропонимик, диалектал, топонимик, морфемик, синонимик, антонимик, омонимик каби луғат турлари нашр этилди. Бирок дунёнинг турли тилларида, хусусан, инглиз, немис, испан, француз, рус ва бошқа тилларда идеографик луғатнинг тезаурус, аналогик, ассоциатив каби турлари нашр этилгани ҳолда ҳозирги ўзбек тилида идеографик луғатнинг яратилмаганлиги, назарий асослари ишланмаганлиги ва илмий тамойиллари белгиланмаганлигини ўзбек луғатчилигининг навбатдаги вазифалари дейиш мумкин. Бу ҳолат идеографик луғат яратишнинг назарий масалаларини тадқиқ қилишга бағишланган ушбу диссертация мавзусининг долзарблигини кўрсатади.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ўзбек тилшунослигида идеографик луғат яратиш масаласи махсус тадқиқ қилинмаган. Бирок тадқиқот учун танланган феъл мураккаб, кўпқиррали, категорияларга бой туркум бўлиб, бошқа туркумларга нисбатан у бўйича қилинган ишлар анча баракали ва серқирра. Атоқли олимларимиз А.Ғуломов, А.Ҳожиёвнинг феълнинг грамматик талқинига бағишланган ишлари, И.Қўчқортоев, Р.Расулов, Т.Мусаев, Ў.Шарипова, К.Ҳоликов, С.Мухамедоваларнинг феълнинг маъновий хусусиятига оид тадқиқотлари, М.Содиқованинг феъл услубиятига бағишланган монографияси, А.Ҳожиёв, Ҳ.Юсупхўжаева, Э.Мухаммадиевларнинг феълнинг изохли луғатда берилишига доир диссертациялари маълум.

Феълнинг лисоний хусусиятлари И.Қўчқортоев, Ш.Раҳматуллаев, Ҳ.Неъматов, Р.Расулов, Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, М.Миртожиев, О.Бозоров, Б.Менглиев, Ш.Искандарова, А.Собиров, Р.Сафарова, Ш.Орифжонова, Б.Қиличев ва бошқа тадқиқотчиларнинг ишларида атрофлича ёритилган. Бу ишлар ўзбек тилида феъллар бўйича майдон назариясига асосланган идеографик луғат тузишга замин ҳозирлади.

Ишнинг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация мавзуси Қарши давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедрасида ўрганилаётган «Ўзбек луғатчилигининг долзарб масалалари» мавзусидаги истикболли режасининг таркибий қисми бўлиб, Қарши давлат

¹Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 87.

университети Илмий кенгаши йиғилишида муҳокама этилиб, тасдиқланган ва ЎзР ВМ ҳузуридаги ОАК бюллетенида эълон қилинган.

Тадқиқот мақсади – жаҳон лексикографияси ютуқларига таянган ҳолда ҳаракат ва ҳолат тушунчасини ифодаловчи сўзлар мисолида ўзбек тилида идеографик лугат тузишнинг назарий асослари ва тамойилларини ишлаб чиқиш.

Тадқиқот вазифалари:

- идеографик лугат тарихи ва турлари, уларнинг бошқа лугатлардан фаркли жиҳатларини ўрганиш;
- ҳаракат ва ҳолат ифодаловчи феъллар мисолида идеографик лугат тузиш тамойилларини ишлаб чиқиш;
- идеографик лугатга сўз танлаш; мазмуний майдонлар кўламини ва шу майдонларга мансуб феълларни аниқлаш;
- феъллардаги семантик муносабатларни идеографик аспектда тадқиқ этиш.

Тадқиқот объекти ва предмети. Тадқиқот объекти – идеографик лугат, тадқиқ предмети эса ҳаракат ва ҳолат билдирувчи сўзлар мисолида уни тузиш тамойилларини ишлаб чиқишдир.

Тадқиқот методлари. ЎзР Президенти И.А.Каримовнинг миллий тил ва миллий маданиятнинг тараққий этиш йўллари ҳақидаги назарий қарашлари, диалектиканинг билиш назарияси тадқиқотнинг методологик асосини ташкил этади. Ишда, шунингдек, системавий, тавсифий ҳамда компонент таҳлил методларидан фойдаланилди.

Ҳимояга олиб чиқиладиган асосий ҳолатлар:

1. Ўзбек тили лексикасининг системавий тадқиқи бўйича олинган натижалар ҳаракат ва ҳолат феъллари мисолида идеографик лугат яратиш учун етарли асос бўлади.

2. Идеографик лугат тузишда алифбо тартибидан чекиниш, умумийлик ва хусусийлик, илмийлик, таълимийлик, сакрашдан хоилик каби тамойилларга асосланилади.

3. Идеографик лугатда ҳаракат-ҳолат тушунчасини билдирувчи сўзлар иерархия асосида қуйи поғоналарга ажралувчи «Табиат», «Жамият», «Инсон» семантик майдонлари ичида турли белгиларига кўра жойлаштирилади.

4. Идеографик лугат тузишда луғавий микросистема, сўзлараро маъновий муносабатлар ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ишнинг илмий янгилиги:

1. Ўзбек тилшунослигида биринчи марта ҳаракат ва ҳолат тушунчасини ифодаловчи сўзлар мисолида идеографик лугат тузиш тамойиллари ишлаб чиқилди.

2. Диссертацияда сўзларни лугатда алифбо тартибда эмас, маъновий яқинлик асосида гуруҳларга бирлаштирган ҳолда беришнинг афзалликлари кўрсатилди. Улар қуйидагилардан иборат:

а) агар алифбо тартибдаги лугатда сўзнинг синтагматик ва услубий-функционал хусусиятлари кўрсатилса, идеографик лугатда сўзлараро

синонимик, антонимик, гиперо-гипонимик, градуонимик, партонимик муносабатлар намоён бўлади;

б) сўзларни идеографик аспектда, яъни турли тарафлардан ўрганиш ўқувчига сўз ҳақида тўла ва мукаммал маълумот беришга ёрдам беради;

в) алифбо тартибидаги лугатдан ўзимиз билган, эшитган, ўқиган сўз ҳақида маълумот оламиз, идеографик лугат эса шу сўз билан боғлиқ микромайдонга алоқадор барча лексик бирликларни хотирамизда тиклашга ёрдам беради;

г) идеографик лугат ўқувчини мустақил фикрлашга, янги сўзларни ўзлаштиришга, изланишга чорлайди, нуткий қобилиятини ривожлантиради, ўқувчида оламни яхлит идора этиш кўникмаларини шакллантиради;

д) идеографик лугат тил ўрганувчилар учун тил соҳибларининг турмуш тарзи, маданияти, маънавияти ва менталитети ҳақида мукаммал маълумотлар беради.

3. Идеографик лугатда сўзларнинг кетма-кет, изчил жойлаштирилиши асосида оламнинг лисоний манзараси яхлит ҳолда ёритиб берилиши илмий исботини топди.

4. Диссертацияда «Табиат», «Жамият», «Инсон» макромайдонлари билан боғлиқ тушунчалар синонимик, антонимик, гиперо-гипонимик, градуонимик, партонимик муносабатлар нуқтан назаридан таҳлил қилинди.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Ишлаб чиқилган тамойиллар тилни яхлит система сифатида ўрганишда илмий, идеографик лугат тузишда амалий аҳамиятга эга. Идеографик лугат она тили дарслари жараёнида ўқувчиларнинг сўз бойлигини оширишга ёрдам беради ва дарс самарадорлигини оширади. Чунки идеографик лугатнинг бош мақсади маълум бир фикрни ифода этиш учун зарур бўлган сўзни танлашда амалий ёрдам беришдан иборат.

Натижаларнинг жорий қилиниши. Тадқиқот натижалари бугунги кунда Қарши давлат университетида «Ўзбек лугатчилиги масалалари» курси бўйича тузилаётган ўқув қўлланмасининг «Янги турдаги лугатлар» қисмига жорий этилмоқда. Ўзбек филологияси йўналиши бўйича таҳсил олаётган бакалаврлар учун мавзу билан алоқадор махсус курслар ташкил этилган.

Ишнинг синовдан ўтиши. Диссертация Қарши давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедраси йиғилишида (14.10.10) ҳамда ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги ДК 015.04.02 рақамли Бирлашган ихтисослашган кенгаш қошидаги Илмий семинар йиғилишида (29.10.10) муҳокама қилиниб, химояга тавсия этилган.

Тадқиқот мавзуси юзасидан Қарши ДУ профессор-ўқитувчилари илмий анжуманларида (2008, 2009), ЎзМУ қошидаги ОПИ илмий-услубий анжуманида (2009) маърузалар қилинган.

Натижаларнинг эълон қилинганлиги. Мазкур тадқиқот бўйича мақола ва тезислар илмий журналларда, шунингдек, тил таълимига бағишланган Республика ва Қарши давлат университети миқёсида ўтказилган илмий-амалий анжуман тўпламларида нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса ва адабиётлар рўйхатидан иборат. Ишнинг умумий ҳажми 129 саҳифани ташкил қилади. Иш охирида 43 бетдан иборат илова берилган.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида фан ва техника тараққиёти туфайли янги типдаги идеографик (тезаурус) лугатларга ҳаётий эҳтиёж келиб чиққанлиги хусусида сўз қилилади.

Президентимиз И.А.Каримов шундай деган эди: «...фундаментал фанлар, замонавий коммуникация ва ахборот технологиялари, банк-молия тизими каби ўта муҳим соҳаларда она тилимизнинг қўлланиш доирасини кенгайтириш, этимологик ва киёсий лугатлар нашр этиш, зарур атама ва иборалар, тушунча ва категорияларни ишлаб чиқиш, бир сўз билан айтганда, ўзбек тилини илмий асосда ҳар томонлама ривожлантириш миллий ўзликни, Ватан туйғусини англашдек эзгу мақсадларга хизмат қилиши шубҳасиз»². Шунингдек, «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»да «ўзбек мактабларини битирган болаларнинг қисилиб қолмаслиги, хорижий тилларни ўрганишда тўсиқларга дуч келмаслиги», уларнинг она тили ва чет тилларининг ажиб дунёсига бемалол киришлари учун лугатлар яратиш лозимлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган»³.

Бутунги ҳатти-ҳаракатларимиз ва интилишларимизнинг негизида мана шу эзгу мақсаднинг ётгани сир эмас. Чунки мустақил фикрлаш, она тилида раво ва гўзал нутққа эга бўлиш учун инсонга дарсликлар билан бир қаторда лугатлар яқиндан ёрдам беради.

Мустақиллик йилларида ўзбек лексикографияси қатор ютуқларни қўлга киритди. Қисқа давр ичида катта ишлар амалга оширилди, бир қатор номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинди⁴. Бунинг пировард натижасида беш йилли «Ўзбек тилининг изоҳли лугати» (2006-2008) яратилди. Лугатнинг янги турлари нашр этилди, уларда халқимизнинг бой маънавий ҳазинаси ўз ўрнини топди, миллий кадриятларимизни ифодаловчи лексемалар ўзининг ҳақиқий баҳосини олди⁵, шунингдек лексикографияга компьютер лингвистикаси кириб келди⁶. Аммо ўзбек лугатчилигини

² Каримов И.А. Ўша манба. – Б.87.

³ Бу ҳақда қarang: Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент: Шарқ нашриёт матбаа концерни, 1997. – Б. 8-9.

⁴ Холжияев А. Ўзбек тилининг кўп йилли изоҳли лугатини тузувчилар учун ёйриқнома. – Тошкент, 2000; Зайниддинова Н. Машгуллик семасига эга бўлган шахс отларининг лексикографик таҳлили. Филол. фан. номз... дис. автореф. – Тошкент, 2004 ва бошқалар.

⁵ Бу ҳақда қarang: Малвалиев А. Термин – терминологик лугат – изоҳли лугат // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2008. – №6. – 54-67-б.

⁶ Бу ҳақда қarang: Пўлатов А., Мўминова Т., Пўлатова И. Дунёвий ўзбек тили. – Тошкент: Университет, 2003; Мухамедова С. Компьютер лингвистикаси. – Тошкент: ТДПУ, 2007; Ўша муаллиф. Ҳаракат феъллари асосида компьютер дастурлари учун лингвистик тизимни яратиш. – Тошкент: ТДПУ, 2006 ва бошқалар.

ривожлантириш ва такомиллаштириш йўлида килиниши керак бўлган ишлар ҳали бисёр. Ўзбек лексикографияси ҳанузга қадар идеографик лугатга эга эмас. Демак, ўзбек лугатчилигига дунё тилшунослигининг энг янги ютуқларини, зудлик билан татбиқ этиш ва амалиётда бундан самарали фойдаланиш сира кечиктириб бўлмайдиган вазифаларимиздан биридир.

Ишнинг биринчи боби «Идеографик лугатлар тарихи ва идеографиянинг назарий асослари» деб аталади. Бобда идеографик лугатларнинг дунё лугатшунослигида тутган ўрни, яратилиш тарихи ўрганилди. Идеографик лугат ва тезаурусларнинг ўхшаш ҳамда фаркли томонлари ёритилди. А.Ҳожиёвнинг «Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати»да тезаурусга шундай изоҳ берилган: «ТЕЗАУРУС (юн. thesauros – хазина) Тилга оид лексик таркибни тўла ҳажмда акс эттирувчи лугат»⁷. «Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси»да: «ИДЕОГРАФИК ЛУГАТ – лугат тури. Бундай лугатлар алифбо тартибида эмас, балки мавзу бўйича тузилади»⁸, - дейилган. Тезаурус атамасига эса қуйидагича таъриф берилади: «ТЕЗАУРУС (юн. thesauros – хазина, бойлик) – 1. Муайян тилдаги барча сўзларни қамраб оладиган, уларнинг матнда қўлланиш ҳолатларини тўлатқис акс эттирадиган лугат. 2. Бирон бир илм-фан соҳасига оид лугавий бирлик (сўз) лар мавзу тартибида жойлаштирилган ва ана шу бирликлар ўртасидаги семантик (жинс-тур, синонимик ва бошқ.) муносабатлар акс эттирилган лугат. Бунда сўзлар алифбо тартибида эмас, балки бир мавзу, бир тушунчага алоқадор сўзларнинг барчаси бир жойда берилади; керакли сўз тушунчага қараб кидирилади»⁹.

Машҳур рус тилшуноси Л.В.Щерба ўзининг лугатчилик назариясига бағишланган мақоласида тезаурус ва идеографик (олим уларни идеологик деб атаган) лугатларни лугатнинг алоҳида-алоҳида кўринишлари сифатида талқин қилади. Олимнинг фикрича, тезауруснинг ўзига хос хусусияти шундаки, унда маълум тилдаги сўзларнинг барчаси, энг кам қўлланадиганлари ҳам, ҳатто нутқда бир бора учраганлари ҳам қайд этилади. Оддий (яъни одатдаги) лугатларни олим «фонетик сўзлар рўйхати» дея атагани ҳолда, идеографик лугатларга «сўз-тушунчалар ва уларнинг маънодошларининг тартибли тизмаси» деб баҳо беради¹⁰.

Ғарб идеографияси фалсафий, назарий, амалий каби уч босқичга ажратилди. Фалсафий босқич антик дунё файласуфлари ва Ўрта асрларда яшаган Европа олимларининг қарашларини ўз ичига олади. Назарий босқич Ғарб уйғониш даври билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлди ва ривож топди. Амалий босқич инглиз олими М.П.Роженинг 1852 йилда чоп этилган «Инглизча сўз ва иборалар тезауруси» билан бевосита боғлиқ ҳолда юзага

⁷ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. – Тошкент: ЎЗМЭ Давлат нашриёти, 2002. – Б. 103.

⁸ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: ЎЗМЭ Давлат нашриёти, 2002. 4-том. – Б. 77.

⁹ Юкоридаги манба. 8-том. – Б. 329.

¹⁰ Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии. – <http://feb-veb.ru/feb/izvest/1940/03/403-089htm>

келиб, Ф.Дорнзайф, Х.Касарес, Х.Майер, Р.Халлиг, В.Вартбург, Ю.Караулов, М.Морковкин, О.Баранов каби инглиз, испан, немис, француз, рус олимлари томонидан давом эттирилди.

Рус олими В.В.Морковкин Роженинг «Тезаурус»ига «жаҳон лексикографиясидаги мисли кўрилмаган ҳодиса»¹¹, - деб баҳо берган эди. Олимнинг фикрига кўра, ушбу китоб тил лексикасининг мантикий тартибга солинган макетини (нусахасини) яратиш йўлидаги дастлабки илмий асосланган уриниш бўлган.

Маълумки, «бир сатҳга мансуб бўлган, киймат жиҳатидан бир хил тил бирликларининг маълум умумий белги асосида бир гуруҳга (уяга) бирлашувига уядошлик муносабати дейилади»¹². Масалан, *нимранг, тоифи, чарос, ҳусайни, чиллаки, шакарангур, шивилгони, доройи, кишимши* каби лексемаларнинг барчаси учун умумий бўлган белги бу «узум»лик белгисидир. Улар шу белги асосида битта семантик уяга (парадигмага) бирлашади. Ўз навбатида узум лексемаси *олма, нок, беҳи, гилос, олча, шафтоли* каби лексемалар қаторида «мева» уясига киради. Система тамойилига кўра «мева» «нон», «қанд-қурс», «полиз маҳсулотлари» билан биргаликда «емиш» (озик-овқат) микромайдонини ташкил қилади. Иккинчи йўналиш бўйича узумнинг «ток» семаси ҳисобга олинадиган бўлса, у даставвал «мевали дарахт», сўнгра «мевасиз дарахт» ва «манзарали дарахт»лар билан бир қаторда «дарахтлар» микромайдонига мансуб бўлади. Учинчи томондан «узум» (ток) *новда, куртак, барг, узумзор, токзор, токқайчи, бог, богбон, ишком, ҳосил, емоқ, майиз, кесмоқ, хомток қилмоқ* сингари лексемалар билан бир умумий ғоя (идея) асосида бирлашиб, ягона семантик майдонни юзага келтиради.

Ю.Н.Караулов семантик майдонларнинг мавжудлик, узвийлик, бутунлик, тарихийлик каби тўртта муҳим белгисини кўрсатган¹³. Олимнинг фикрига қўшимча равишда идеографик лугатларни яратишда асос вазифасини ўтовчи семантик майдоннинг миллийлиги, макон ва замонга боғликлиги ҳақидаги фикрларни ҳам айтиб ўтиш даркор. Сабаби ўзбек тилида қўлланувчи «узум» (ток) семантик майдони билан бошқа тилларда қўлланувчи шундай майдон ўртасида жиддий фарқлар бўлиши мумкин. Масалан, испан, итальян, грузин каби тилларда юқоридаги майдон «вино» семаси билан алоҳида парадигматик қаторни ташкил этади. Ўзбек тилида ҳам бу каби парадигматик қатор бор, лекин бу тиллардаги каби кенг ва фаол эмас. Биздаги семантик майдонда унинг «емиш» семаси билан боғлиқ сўзлар кўпроқ ядро кисмини ташкил этади. Ф.Дорнзайф, Х.Майер ва Х.Касареслар ўзларининг идеографик таснифларида айнан мана шу жиҳатларни ҳисобга олишган.

¹¹ Морковкин В.В. Идеографические словари. – М.: Изд-во МГУ, 1970. – С. 24.

¹² Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. – Б. 9.

¹³ Бу ҳақда қаранг: Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – С. 28-29; Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш: Филол. фан. докт. ... дис. – Тошкент, 2005. – Б. 113-114.

Дунё лексикографиясида идеографик лугатнинг тезаурус, аналогик, ассоциатив, тематик каби турлари мажуд.

Шарқда идеографик йўналишнинг юзага келишида исломнинг мукаддас китоби саналган «Қуръони Карим» муҳим роль ўйнаган. Гарчи Шарқда том маънодаги идеографик лугат (тезаурус) яратилмаган бўлса-да, VII-IX асрда араб лексикографлари томонидан амалга оширилган оламшумул ишлар бутун Шарқ олами тилшунослигида, хусусан, лугатшунослик соҳасида ўзига хос инкилоб ясаш билан бирга Ғарб лексикографиясига ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Араб лексикографияси тарихини тадқиқ этиш борасида илмий изланиш олиб борган олим А.Е.Бертельс Маҳмуд Замахшарийнинг лугати ҳамда немис олими Ф.Дорнзайфнинг орадан 8 аср ўтиб тузилган идеографик лугатини киёслар экан, уларда тушунчаларни мавзуий гуруҳларга ажратиш услублари ўртасидаги бир хилликларни аниқлаган, ушбу икки лугатни фарқловчи жиҳат сифатида «Мукаддимат ул-адаб»нинг икки тилли эканлигини қайд этган эди. Бунга сабаб қилиб эса ўрта асрларда Ғарб илм-фани ва маданиятининг араб ва форс, яъни Шарқ таъсирида ривож топганлигини кўрсатган¹⁴.

Кейинчалик араб тилида туркий тилларга бағишланган тематик лугатлар ҳам юзага кела бошлади. Уларнинг ёрқин намунаси сифатида XIV асрнинг ноёб ёзма ёдгорлиги «Таржумон туркий ва аҷамий ва мўғулий» асарини кўрсатиш мумкин. Тўрт қисмдан иборат бўлган ушбу асарнинг «Фақат исмлар ҳақида» деб номланган биринчи қисмида сўзлар тематик тамойил асосида жойлаштирилган. Ушбу қисм 26 фаслдан иборат. Фасллар таркибида 30-40 дан ортиқ сўз (баъзиларида ундан ҳам кўпроқ) бўлиб, айримлари бир неча майда бўлимларни ўз ичига олади¹⁵. Биринчи фасл «Осмон ва унга тегишли нарсалар исми ҳақида» деб аталади. Қизиги шундаки, «Таржумон»даги аксарият мавзу номларини идеографик лугатларда ҳам учратиш мумкин. Мисол учун, «Осмон ва унга тегишли нарсалар», «Ер ва ундаги жойлар», «Сув, сув ичидаги нарсалар», «Дарахтлар, мевалар ва (бошқа) ўсимликлар», «Йиртқич ҳайвонлар», «Ҳашаротлар ва шунга ўхшаш нарсалар», «Сон ва санок сонлар», «Вақт», «Маъданлар» каби мавзу гуруҳлари Р.Халлиг ва В.Вартбургларнинг «Универсум»ида айнан шундай ёки шунга яқин номлар остида алоҳида семантик майдонларни ташкил қилади. Шунингдек, асарда Европа тилларидаги идеографик лугатлардаги сингари «Инсоннинг ташқи ва ички аъзолари ҳақида», «Кишиларнинг сифатлари ҳақида», «Хунар турлари, одамларнинг мартабалари ҳақида», «Кийим-кечак, газмол ва шунга алоқадор нарсалар ҳақида», «Қариндош-уруғлар, хўжайин, қул-чўри, таниш-билишлар ҳақида», «Дард-қасалликлар, дори-дармон ва ўлим ҳақида» каби кўплаб мавзу гуруҳлари бевосита инсонга алоқадор.

Киёсланаётган бу икки лугатнинг ёлғиз фарқи улардан бирида, яъни

¹⁴ Қаранг: Бертельс А.Е. О происхождении рубрик тематических (идеографических) словарей. – В кн.: Переводная и учебная лексикография. – М.: Русский язык, 1979. – С. 23.

¹⁵ Таржумон – XIV аср ёзма обидаси. Нашрга тайёрловчи А.Юнусов. – Тошкент: Фан, 1980. – Б. 6.

идеографик лугатда системавийлик мавжуд. Масалан, «Универсум»да «Осмон ва осмон жисмлари», «Ер» микромайдонлари «Борлик» макромайдони камровига, «Сув», «Маъданлар» ва «Минераллар» «Ер» микромайдони камровига киритилган, шунингдек, «Дарахтлар» ва бошқа ўсимлик турлари «Ўсимликлар дунёси» микромайдонидан жой олган ва ҳокказо.

Маълумки, систем-структур тилшуносликда материаллар тўплангандан сўнг уларни чуқур ўрганиш, тизимга солиш, ўхшаш белгилар асосида муайян гуруҳларга ажратиш каби мақсадларга йўналтирилган дедуктив методдан кенг фойдаланилади. Ушбу метод намуналарини бобурийлар саройида яшаган олим Муҳаммад Ёқуб Чингийнинг «Келурнома» лугатида учратиш мумкин. Шў боис ушбу асар идеографик лугатнинг ёркин намунаси сифатида кўрсатилади¹⁶. «Келурнома»нинг охириги ўн бешинчи боби тўккиз фаслдан иборат бўлиб, унда муаллиф от, оломош ҳамда ёрдамчи сўзларни маълум тематик гуруҳларга бирлаштирган ҳолда келтиради.

«Келурнома»да сўзлар маълум тадрижийлик ва тартиб асосида берилган. Шунингдек, маълум даражада сўзлар орасидаги лексик-семантик муносабатлар ифодаланган. Масалан: *одам-бош-киприк* сўзлари орасида иерархик, *тана* – *бош*, *елка*, *қўл*, *оёқ* сўзлари ёки *кўз* – *нинэк* (*қорачиғ*) сўзлари ўртасида партонимик, *нинэк* ва *бэбэнэк* сўзлари орасида синонимик, *кўз* – *қинир* (*гилай*) сўзлари орасида ассоциатив муносабатлар юзага чиққан. «Келурнома»да ҳам бошқа тематик лугатлардаги каби системавийликка, катъий иерархик бўлинишларга амал қилинмаган бўлса-да, уни идеографик лугатлар сирасига киритиш мумкин. Асар нафақат ўзбек тили тарихи, балки бугунги кунда истиқболли деб тан олинаётган систем-структур тилшунослик учун ҳам ғоятда аҳамиятли. Мазкур асарни А.Иброхимова монографик йўсинда талқик қилган¹⁷.

Ўзбек лугатчилигида савдо-сотик, хунармандчилик, дехқончилик ва бошқа соҳалар соҳибларига мўлжалланган ҳар хил йўналишлардаги тематик лугатлар мавжуд. Бунга наманганлик олим Исроқхон Ибротнинг «Луготи ситта айсина»¹⁸, мавлоно Мутаххарнинг «Нисоби ихвон», мавлоно Маъруф Манзурнинг «Нисоб ус-сибён» каби бир қатор мавзуй лугатларини мисол қилиш мумкин.

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейин эса ўзбек лугатчилиги ишбилармонлар, турли замонавий соҳаларнинг вакилларига мўлжалланган тематик лугатлар билан янада бойиди.

Иккинчи боб «**Харакат ва ҳолатни ифодаловчи мазмуний майдонлар ва уларнинг идеографик лугатда берилиши**» деб номланади. Бобда дастлаб ҳаракат ва ҳолат феълларини идеографик ўрганиш асослари хусусида сўз юритилади. Феъл бошқа сўз туркумларига қараганда кенг ва мукаммал

¹⁶ Нурмонов А. Ўша манба. – Б. 104-108.

¹⁷ Ибрагимова А. Исследование «Келур-наме» Мухаммеда Якуба Чинги. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1976.

¹⁸ Шарипов Ж. Ўзбекистонда таржима тарихидан. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 169; Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 299; Мадвалиев А. Исроқхон Ибротнинг олти тилли лугати // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008. - № 4. – Б. 53-56.

ишланган. У бўйича бажарилган ишларни шартли равишда қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин: 1) феълнинг грамматик хусусиятларига бағишланган ишлар¹⁹; 2) феъл семантикаси, унинг маъновий гуруҳлари талқин этилган ишлар²⁰; 3) феълнинг услубий хусусиятларига бағишланган ишлар²¹; 4) кинёсий планда бажарилган ишлар²²; 5) лексикографик аспектда амалга оширилган ишлар²³.

Кўринадики, феълга доир талқиқотлар турли йўналишларда олиб боришган. Буларнинг барчаси ўз даври учун катта аҳамиятга эга, лекин уларни идеография характердаги лугатларда бериш масаласи хали ўз ечимини топмаган. Феълларнинг ўта кенг кўламлилиги ҳисобга олинадиган бўлса, лугатда фақат маъноси ёки изоҳини бериш бутунги кунда камлик қилади. Ҳозирда тилшунос-лексикографлар олдида турган энг долзарб вазифалардан бири феълларнинг парадигматик ва синтагматик қаторлари, функционал-услубий хусусиятлари ҳақида мукаммал маълумот бера оладиган лугат яратилган иборат.

Маълумки, идеографияга доир аксарият манбаларда ономасиологик ёндашув асосида бутун олам бир-бири билан узвий равишда боғланган учта йирик тушунча – «Табият», «Жамият» ва «Инсон»га бўлинади. Аммо бундай бўлинишда хали бутун оламнинг асосини, яшовчанлигини ташкил қилувчи характер, ҳолат, микдор ва муносабатга етарлича эътибор қаратилмаган. Шунга кўра, семантик шаклнинг янгича талқинида мазкур категорияларни «Табият-Инсон-Жамият» учбурчагининг ички қисмига жойлаштиришни

¹⁹ Ғуломов А. Феъл – Тошкент, 1954; Ҳожиёв А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. – Тошкент: Фан, 1966; Ўша муаллиф. Туликсиз феъл. – Тошкент: Фан, 1970; Ўша муаллиф. Феъл – Тошкент: Фан, 1973 ва бошқалар.

²⁰ Кучкартаев И. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. – Ташкент: Ўқитувчи, 1977; Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Тошкент: Фан, 1989; Мусаев Т. Глаголы ощущения в узбекском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1992; Шарипова Ў. Ўзбек тилида юмуш феълларининг маъно валентликлари: Филол. фан. номз... дис. автореф. – Тошкент, 1996; Мухаммадиева Ўзбек тилида йўналма характер феълларининг предикативлиги ва валентлиги: Филол. фанлари номз... дис. автореф. – Тошкент, 1999; Ўша муаллиф. Ўзбек тилида характер феълларининг семантик ва валентлик хусусиятлари: Филол. фан. докт. ... дис. автореф. – Тошкент, 2007; Миртожиев М. Ўзбек тилидаги феъл валентликлари. – Тошкент: Университет, 2007 ва бошқалар.

²¹ Соликова М. Ҳозирги ўзбек адабий тилида феъл стилистикаси (семантик аспекти): Филол. фан. докт... дис. – Тошкент, 1991.

²² Цалкхаманитзе А. Валентность глаголов в свете семантико-синтаксических свойств (на материале турецкого и узбекского языков): Автореф. дис... докт. филол. наук. – Ленинград, 1988; Сидиков З. Ўзбек ва турк тилларида кўрув лексемалари семантикаси: Филол. фан. номз... дис. автореф. – Тошкент, 2000; Шабанов Ж. Турк ва ўзбек тилларида фаол характер феълларининг семантикаси: Филол. фан. номз... дис. автореф. – Тошкент, 2003 ва бошқалар.

²³ Ҳожиёв А. Ўзбек тилининг изоҳли лугатида феълларнинг берилиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1962. №5 – 27-31-б; Юсупхўжаева Х. Ўзбек тили изоҳли лугатида феълларнинг ишланиши. – Тошкент: Фан, 1988; Мухаммадиев Э. Подача парных и непарных по виду глаголов движения в русско-узбекских словарях: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1986 ва бошқалар.

"кўчиш", "сувда", "ҳаракатланиш" семалари бор. Чўмилмоқ феъли эса сузмоқ ка синоним бўлиб, унда "сувда", "ҳаракатланиш" семалари мавжуд бўлса-да, "бориш" семаси йўқ. Шу боис кема, кайик каби транспорт турларига нисбатан бу сўзни қўллаб бўлмайди. Юқоридаги каби таҳлилни сузмоқ (II) – *шохи билан сузмоқ*; сузмоқ (III) – *овқатни сузмоқ*; бўйича ҳам ўтказиш мумкин.

Лексикани мана шундай идеографик таҳлил асосида ўрганиш тилнинг лугат таркиби семантик майдонлардан ташкил топган бутун бир тизим эканлигини очиб кўрсатиш ва тафаккурни ўстиришда ёрдам беради. Шунга асосланадиган бўлсак, идеографик лугат тузишда қуйидаги тамойилларга таяниб иш кўриш лозим бўлади:

1. Назария ва амалиёт уйғунлиги тамойили. Идеографик лугатда берилаётган материаллар ўзбек тилшунослигида эришилган ютуқларга ҳар томонлама мос келиши, хусусан, идеография назариясининг амалиётдаги кўриниши бўлмоғи зарур. Ш. Искандарова таъкидлаганидек: «Лексик сатҳни мазмуний майдон асосида ўрганиш объектив олам тузилишининг инсон онгидаги инъикосини тўғри ифодалашга энг қулай йўлдир. Майдон назарияси идеографик лугатлар тузишда муҳим аҳамият касб этади. Бундай лугатларни тузиш бугунги ўзбек тилшунослиги учун гоят долзарб масалалардан бири саналади. Бу масалани ҳал қилиш эса, биринчи навбатда, майдон назариясини кенг, чуқур ўрганиш билан узвий боғлиқдир»²⁴.

2. Илмийлик тамойили. Яратилажак идеографик лугатда кейинги 15-20 йил ичида ўзбек тилшунослигида кенг ривожланаётган системавийлик йўналиши ўз аксини топган бўлиши зарур. Э.Бегматовнинг уқтиришича: «Ўзбек тилининг мустақиллик даври ривожини ва унинг лисоний меъёрларини белгилаш тажрибалари шуни кўрсатадики, тилнинг ижтимоий ҳаёти, амалиётга кишиларнинг аралашуши, уни онгли равишда бошқариш иши илмий асосланган бўлиши, унинг назарий тамойиллари, қоидалари ишлаб чиқилиши, бу масалада ортиқча ҳиссиётга, сохта тилсеварликка берилмаслик лозим»²⁵.

3. Таълимийлик тамойили. Лугатларнинг аксарияти ўқув характерида бўлади. А.Ҳожиёвнинг таъбирича, «ўқув лугатлари ўқиш-ўқитиш мақсади билан тузилади, талабалар ёки мактаб ўқувчилари учун мўлжалланади. Бундай лугатлар танланган лексик материалнинг ҳажми, танлаш йўли, муайян ўқув дастурини назарда тутиши, ўқувчи китобхонларнинг билим даражасини ҳисобга олиши каби хусусиятлари билан ажралиб туради»²⁶.

4. Сакрашдан хоилик тамойили. Лугатга қўйиладиган талаблардан яна бири материалларнинг муайян кетма-кетлик, тадрижийлик асосида берилиши ҳисобланади. Бир мазмуний майдондан кейингисига ўтишда «сакраш»

²⁴Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фан. докт. ... дис. автореф. – Тошкент, 1999. – Б. 42-43.

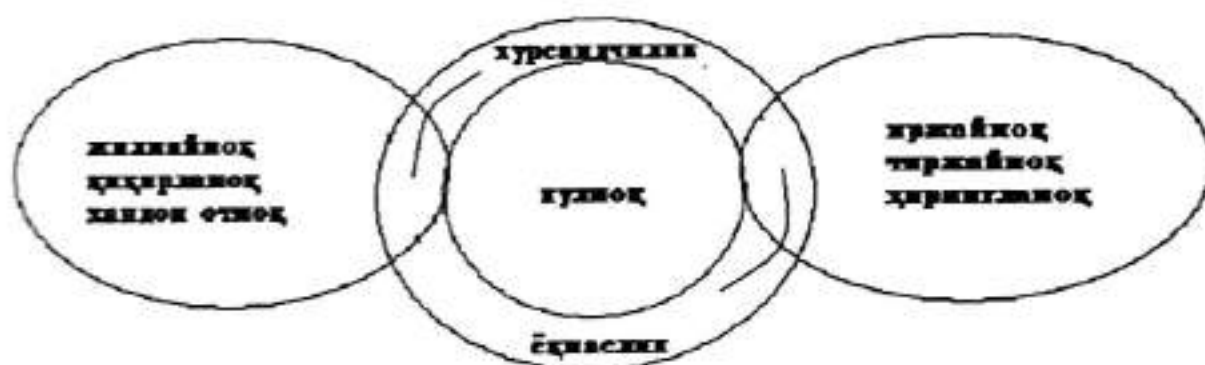
²⁵Бегматов Э. Ўзбек адабий тилининг мустақиллик даври ривожига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2006. №4. – Б. 8.

²⁶Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изохли лугати. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б. 140.

холати бўлмаслиги керак. Масалан, «Табиат» макромайдонидан кейинги поғонада «Ноорганик олам» ҳамда «Органик олам» микромайдонлари, сўнгра «Органик олам» камровида «Ўсимликлар дунёси» ва «Ҳайвонот олами» семантик майдонларининг берилиши максадга мувофик. «Табиат» дан кейинги поғонада бирданига «Ер», «Дарахтлар», «Тупроқ», «Буталар», «Сув» каби тушунчаларнинг тартибсиз берилиши нотўғридир.

5. Умумийлик-хусусийлик тамойили. Луғат тузишда умумийлик-хусусийлик диалектикасига таяниб иш кўриш лозим. Мазкур усулда лексемалар орасидаги синонимик, гиперо-гипонимик, партонимик, градуонимик, ассоциатив каби муносабатлар аникланади, бу тушунчанинг серкирралигини ёритиб беришда ёрдам беради. Луғатдан фойдаланувчилар маълум тушунчанинг қайси гуруҳга алоқадорлигини ва у ўз навбатида қандай тушунчаларни қамраб олишини осонгина англаб етади.

6. Изоҳсиз изоҳ чиқариш тамойили. Идеографик луғатда берилаётган лексемалар содда ва тушунарли бўлиши талаб этилади. Масалан, луғатдан фойдаланувчи қўлмоқ феъли остида *“хурсандчилик”, “бирор нарсадан шодланиш”* семалари борлигини осон англаб етиши зарур. Ушбу лексеманинг *уйин, қўлги, яхши хабар, тўй* каби лексемалар билан маъновий бирикиши натижасида алоҳида ижобий тушунча майдонини ҳосил қилиши (*жизмаймоқ, қўқирламоқ, хандон отмоқ*), иккинчи томондан *“ёқмаслик”* семаси билан *иржаймоқ, тиржаймоқ, ҳирингламоқ, тишининг оқини кўрсатмоқ* кўринишидаги семантик каторни ҳосил қилишини англаб етиши ва шунинг ёрдамида изоҳсиз изоҳ чиқара билиши керак. Мазкур тушунча майдонини чизмада қуйидагича кўрсатиш мумкин.

7. Изчиллик тамойили. Идеографик луғатда тушунча майдонлари ичида келтирилаётган феъллар бир-бирига аралашиб кетмаслиги, маълум ассоциациялар асосида аниқ бир режа остида бирикиши даркор. Ҳолбуки, қўпмаънолилик борасида бирорта сўз туркуми феълга тенг кела олмайди.

8. Алифбо тартибидан чекиниш тамойили. Луғатда тушунчалар алифбо тартиби бўйича эмас, мазмуний майдонлар доирасида берилиши лозим. Бу усул кишиларни тайёр материалдан фойдаланиш билан чекланиб қолишга эмас, балки мустақил изланишга, фикр юритишга, изоҳ ва хулосалар чиқаришга ўргатишда қўл келади. Шу йўл билан бугунги кун кишисида янги

турдаги лугатдан, шунингдек интернет материалларидан фойдаланиш малакасини шакллантириш мумкин.

Юкоридаги талабларга риоя килинган тақдирдагина ўзбек тилида идеографик лугат тузишнинг назарий ҳамда амалий масалаларини тўғри ҳал қилиш мумкин.

Тушунча майдонидан фойдаланиб идеографик лугат тузишда ҳаракат ва ҳолат феълларининг парадигматик, синтагматик ва иерархик хусусиятларини инобатга олиш зарур. Чунки феъллар бу борада ранг-баранг хусусиятларга эга. Мисол тариқасида кўпмаъноли қирмоқ феълига мурожаат этиб кўрамиз. Ушбу феълда икки хил ўхшашлик (парадигматиклик) белгиси мужассам: 1) шактий ўхшашлик. Ушбу лексеманинг асос қисми - қир учта сўзга шаклан ўхшайди. Булар қуйидагилар: а) КИР 1. *сифат*. Нопок, ифлосланган, қирланган. *Қир қўйлақ*; б) КИР 2. *от*. Ифлослик, нопоклик. *Пул - қўлнинг қири*; в) КИР 3. *от*. Ифлосланган ёки ювиладиган кийим-кечак. *Қир ювмоқ*²⁷; 2) маъновий ўхшашлик. *Қирмоқ, ўрнашмоқ, жойлашмоқ*. Ушбу сўзлар маъно жиҳатидан бир-бирига яқин турса-да, синтагматик хусусиятларига кўра ўзаро зидланати. Масалан, *ўқимга ёки ишга қирмоқ, жойлашмоқ, ўрнашмоқ* дейиш мумкин, аммо *студга жойлашмоқ* бирикмасидаги *жойлашмоқни қирмоқ* билан асло алмаштириб бўлмайди. Идеографик лугатда бу каби масалалар, шубҳасиз, ўз ечимини топади. Шунингдек, бундай лугатда партонимик (*евоқ-чўқмоқ, кесмоқ-бутмоқ, ўрмоқ-туртмоқ*), гиперо-гипонимик (*пиширмоқ-димламоқ-қовурмоқ*), градуонимик (*имилламоқ-юрмоқ-югурмоқ-чопмоқ-ғизилламоқ-учмоқ*) сингари муносабатлар ифодаланади. Шу тариқа идеографик лугатда олам – онг – тил диалектик муносабати акс этади²⁸.

Демак, ҳаракат ва ҳолат феълларини семантик майдон нуктаи назаридан ўрганиш ва тавсифлаш орқали нарса-ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликларни осон илғаш, уларни бир бутун ҳолатда тасаввур қилиш ва бўлақларга ажратиш малакасини тез ўзлаштириб олиш мумкин. Шунга кўра, биз ҳаракат ва ҳолат феълларини идеографик талқин қилишда бошқача йўлдан бордик: уларни тушунча майдонлари ичида изохлашга ҳаракат қилиб кўрдик. Масалан, манбаларда биологик жараёнларни ва ҳолатларни ифодаловчи феъллар ҳақида гап бор. Аммо уларни дастлаб иккита катта гуруҳ (1. Ботаник жараён ва ҳолатларни ифодаловчи феъллар; 2. Анатомик жараён ва ҳолатларни ифодаловчи феъллар)га ажратиш, сўнгра яна семантик майдончаларга бўлиб-бўлиб қўйишга томон тушиб борилиши ҳақида илмий фаразлар айтилмаган. Мисол учун юкоридаги ҳар иккала гуруҳга бирдек тегишли бўлган феълларни олайлик. Солиштиринг: 1. *Дарахтлар текис ўсди; Укамнинг бўйи бу йил анча ўсди*. Ҳар иккала ҳолатда *ўсмоқ* феъли асосида “бўй” семаси ётибди. Демак, бу каторда жами тирик организмлар (ўсимликлар, инсон ва ҳайвонлар)нинг барчасига бирдек тегишли бўлган ҳаракат ва ҳолат ифодаловчи сўзлар гуруҳини ҳам ажратиш мумкин бўлади.

²⁷ Қаранг: Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – Б. 44-47.

²⁸ Нурмонов А., Йўлдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 49-50.

Умуман олганда, идеографик дугатда «БОРЛИҚ» тушунчаси тахлил ва таснифга олинар экан, биринчи галда «Табиат» макромайдони билан боғлиқ феълларни келтириш максадга мувофик. Сабаби, бошқа таснифлардан фарқли ўлароқ диссертацияда қулай ва осон вариантларни кидириб топишга ҳаракат қилдик. Масалан, «Табиат» макромайдонидаги «Ноорганик олам» камровига кирувчи «Табиат ходисалари»²⁹ мазмуний майдонида қўлланувчи феълларни қуйидагича бериш мумкин: *бошланмоқ, тамчилмоқ, учқунламоқ, ёлмоқ, савғаламоқ, қўймоқ, тезлашмоқ, жадаллашмоқ, секинлашмоқ, тинмоқ, эсмоқ, қўтаришмоқ, ўкиламоқ.*

«Сув ресурслари» мазмуний майдони «Табиат ходисалари» майдони билан бир поғонага қўйилади ва бунда феъллар қуйидагича жойлаштирилади: *оқмоқ, мавжланмоқ, тўлқинланмоқ, бошланмоқ, чўзилмоқ, тўғамоқ, қўйилмоқ, чанқамоқ, ичмоқ, сўғормоқ, чўкмоқ, ботмоқ, гарқ бўлмоқ, лойқалатмоқ, тиндирмоқ, шовулламоқ, шилдирамоқ* ва х.к. Таъкидлаш жоизки, юкоридаги феълларнинг барчаси «сув» семаси остида битта мазмуний майдонга жамланмоқда, аммо «*жилға*», «*ирмоқ*», «*дарё*», «*сой*» тушунчалари *оқмоқ* лексемаси билан, «*кўл*», «*денгиз*», «*океан*» тушунчалари *тўрмоқ* лексемаси билан синтагматик алоқага киришиб, алоҳида гуруҳларни ташкил килади. Биринчи гуруҳ окин сувларни, иккинчи гуруҳ турғун сувларни ўз ичига олади ва шу билан ўзаро фаркланади. Бу нарса катта мазмуний майдонларнинг ўз ичида кичикрок маъновий гуруҳларга бўлинишига яккол далилдир.

Систем-структур йўналишнинг асосчиларидан бири Фердинанд де Соссюр: «Тил – бу бир ижтимоий жамоага мансуб бўлган кишиларнинг нуткий амалиёти оркали тўпланган хазина. Тил ҳеч қачон алоҳида индивидуал ҳолда тўлиқ мавжуд бўлмайди, у тўла ҳолда фақат жамоада мавжуд бўлади», – деб ёзган эди³⁰. Бундан шу нарса келиб чиқадики, алоҳида системани ташкил қилиш ва ўз ичида майда системачаларга бўлиниб кетиш борасида «Жамият» макромайдони етакчилик килади. Шунга мос равишда унда қўлланувчи феъллар ҳам ифодага бой ва кенг камровли. Бизнингча, «Жамият» макромайдонининг дастлабки бўғинини «Давлат» микромайдони ҳосил килади ва у ўз навбатида қуйидаги мазмуний майдонларга ажралади.

1. Суверенитет: *тузмоқ, барпо этмоқ, ташкил топмоқ, эълон қилмоқ, таҳдид солмоқ, чегараланмоқ, фахрланмоқ, ҳимоя қилмоқ, мустаҳкамламоқ, ривожланмоқ, тараққий этмоқ* ва ҳоказо.

2. Давлат бошқарув органлари: *сайламоқ, бошқармоқ, идора қилмоқ, юритмоқ, фармон чиқармоқ, қарор қилмоқ, ижро этмоқ, қабул қилмоқ, ахборот бермоқ* кабилар;

²⁹ Д.Вакхосова ўзининг номзодлик диссертациясида мазкур мазмуний майдонни анимонимлар деб атаган ва уни етарлича очиб берган. Қаранг: Вакхосова Д. Ўзбек тилида анимонимларнинг семантик таҳлили: Филол. фан. номз... дис. автореф. – Фарғона, 2005.

³⁰ Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики // Труды по общему языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – С. 52.

3. Маъмурий-худудий бирликлар: *яшамок, истиқомат қилмоқ, фахрланмоқ, гурурланмоқ, асрамоқ, сақламоқ, ҳимоя қилмоқ, бўлишмоқ, ажрамоқ, кенгаймоқ, тораймоқ* кабилар;

4. Аҳоли: *яшамок, истиқомат қилмоқ, иборат бўлмоқ, кўпаймоқ, озаймоқ, туғилмоқ, ўлмоқ, уюшмоқ, қўшилмоқ, бирлашмоқ, ҳашар қилмоқ* ва хоказо;

5. Миллий ҳавфсизлик ва ҳарбий хизмат органлари: *муҳофаза қилмоқ, ушламоқ, қўлга олмақ, суриштирмоқ, тергов қилмоқ, қораламоқ, айбламоқ, ҳимоя қилмоқ, оқламоқ, афв этмоқ, озод этмоқ* ва хоказо.

«Жамият» мазмуний майдони ҳам анча кенг кўламли бўлиб, «Маданият» (санъат, мусика, адабиёт), «Спорт», «Алоқа воситалари», «Фан ва техника», «Транспорт», «Халқ таълими» каби семантик майдонлар ҳам мазкур майдондан ўрин топади.

Дунё тилшунослигидаги идеографик лугатлар муаллифлари энг кенг ўринни «Инсон» семантик майдонига берганлар. Чунки тилда инсон билан боғлиқ мазмуний майдонлар ниҳоятда кўп. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи сўзларнинг ҳам энг кўпи инсон тушунчасига алоқадор. Идеографик лугатда уларни қуйидагича гурухлаш мумкин:

«Инсон – биологик организм:

1. Ташқи кўриниш билан боғлиқ мазмуний майдонда ишлатилувчи феъллар: *семирмоқ, тўлишмоқ, гўзаллашмоқ, озмоқ, ориқламоқ, хунуклашмоқ* ва хоказо.

2. Тана ҳаракати билан боғлиқ мазмуний майдонда қўлланувчи феъллар: *айланмоқ, эгилмоқ, қимирламоқ, ётмоқ, аганамоқ, юмаламоқ, ёнбошламоқ, йиқилмоқ, тоймоқ* каби.

3. Ички аъзолар билан боғлиқ мазмуний майдонга оид феъллар: *огримоқ, ҳазм қилмоқ, дуқилламоқ, лўқилламоқ, санчмоқ, чўзилмоқ, гўлдирамоқ, кекирмоқ* каби.

4. Ҳаёт боскичлари билан боғлиқ мазмуний майдонга оид феъллар: *туғилмоқ, ўсмоқ, улгаймоқ, вояга етмоқ, улгаймоқ, кексаймоқ, ўлмоқ, вафот этмоқ, қазо қилмоқ* ва хоказо».

Инсон тафаккури ва рухий олами билан боғлиқ тушунча майдонлари «Инсон – онгли мавжудот» деб номланган микромайдондан жой олади.

«Инсон» макромайдонининг учинчи семантик майдони «Инсон-жамият аъзоси» деб номланиб, унга «Инсоннинг ижтимоий ҳолати», «Оила», «Қавм-қариндошлик», «Турар жой», «Уй жиҳозлари», «Идиш-товоқ», «Кийим-кечак» каби мазмуний майдонларда қўлланувчи феъллар киритилади. Чунки инсон айнан жамоа ичида, жамиятнинг бир бўлаги сифатида мазкур тушунчалар билан бевосита боғлиқ.

Умуман олганда, мазмуний майдонлар қанчалик кенг ва сертармоқ бўлса, уларда қўлланувчи феъллар ҳам шу қадар ранг-баранг бўлади. Шундай қилиб, идеографик лугатда камида 2,5 мингдан 3 мингтагача бўлган феъл лексемани турли тушунча майдонлари қамровида бериш мумкин. Тан олиш керакки, бу ҳисоб нисбий. Чунки бир феълнинг ўзи турли маънолари билан ҳар хил майдонларда учрайди. Масалан *бузилмоқ* феъли «*айнимоқ*», «*ейишга*

яроқсиз ҳалга келмоқ” семалари билан «Озиқ-овқат» мазмуний майдонига алоқадор бўлса, “ишдан чиқмоқ”, “таъмирталаб бўлмоқ” маънолари билан «Техника» мазмуний майдонига ҳам қўлланади. Бу нарса феълнинг кўпмаънолилиги хусусида ниҳоятда ранг-баранг эканлигини кўрсатишда қўл келади. Бундан ташқари, «феълнинг даража формаси ўзгариши билан ҳаракатнинг субъект ва объектга бўлган муносабати ҳам ўзгаради»³¹. Табиийки, бунда сўз (лексема) таркибида янги семемалар – маъно бўлақчалари ҳам юзага келади. Масалан, кўтармоқ феълининг аниқ даража (нисбат) шакли «Инсон» микромайдонининг «Жисмоний фаолият» майдонига алоқадор бўлса, унинг мажхул даража шакли – кўтаришмоқ «Транспорт» микромайдонининг ҳаводаги катнов билан боғлиқ мазмуний гуруҳидан жой олади. Шунингдек, ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи сўзларни семантик майдонларга киритишда ҳар бир феълнинг синоними, антоними, градуоними кабилар ҳам назардан четда қолмаслиги керак. Шундагина бугунги эҳтиёж ва талабларимизга жавоб бера оладиган луғат юзага келади.

Ишнинг учинчи боби «**Феъл тизимида оид семантик муносабатларнинг идеографик луғатда талқин қилиниши**» деб номланади. Бунда феъллараро маънодошлик, жинс-тур, бутун-бўлак, даражаланиш каби муносабатлар хусусида сўз юритилади.

«Тилнинг барқарорлиги, яшовчанлиги, ундаги элементларнинг оз ёки кўплигига, сифатига эмас, балки элементлар ўртасидаги муносабатларнинг қай даражада ташкил топишига, шаклланишига боғлиқ. Бу муносабатлар қанчалик ранг-баранг, мукамал ва барқарор бўлса, тил ҳам шунчалик бой, ифода имкониятлари кенг, кўлами катта бўлади», – деб ёзади олим А.Собиров³². Дарҳақиқат, тилнинг бутун моҳиятини уни ташкил қилувчи элементлар ўртасидаги муносабатлар ташкил этади.

Феъллардаги энг кўп учрайдиган муносабат – бу маънодошлик. Ушбу ҳодиса ўзбек тилшунослигида кенг ишланган, аммо унга майдон нуқтаи назаридан ёндашилмаган.

Ҳаракат ва ҳолат феълларининг аксарияти «Инсон» мазмуний майдонига тегишли эканлигини юқорида таъкидлаган эдик. Ш.Искандарованинг эътироф этишича: «Шахс микромайдони элементлари бошқа лексик бирликлардан «шахс» умумий семаси билан ажратилади, унда шахсни номлаш билан бир қаторда, эгаларининг хатти-ҳаракатлари, феъл-атвори хусусида ҳам маълумот олинади. Шахс номлари инсонни турли белгилар эгаси сифатида кўрсатади. Бунда катта гуруҳ кичик гуруҳларга, кичик гуруҳ ўз навбатида янада кичикроқ гуруҳларга ва кичикроқ гуруҳ охириги лексик қаторларгача бўлинади»³³.

Инсоннинг нечта асосий тана аъзоси бўлса, уларнинг ҳар бирига тегишли ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи феъллар мавжуд. Уларга бир

³¹ Ҳожиев А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1973. – Б. 91.

³² Собиров А. Ўзбек тили лексикасини система сифатида ўрганиш. – Филол. фан. докт... дис. – Тошкент, 2005. Б. 187.

³³ Искандарова Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 105-107.

томонлама баҳо бериш мушкул. Масалан, кўз ҳаракати билан боғлиқ феълларни олиб кўрайлик. Уларга *кўрмоқ*, *боқмоқ*, *разм солмоқ*, *кўзи тушмоқ*, *назар ташламоқ*, *нигоҳ ташламоқ*, *алангламоқ*, *тикилмоқ*, *бақраймоқ*, *гўлаймоқ*, *олаймоқ* каби феъллар киради³⁴. Буларнинг барчаси бир-бирига маънодош, улар "кўрув" архисемаси орқали бир ерга тўпланган. А.Ҳожиёвнинг синонимларга бағишланган лугатида ушбу маънодошликнинг фақат иккита катори берилган:

1. Қарамок, боқмоқ. Бирор нарса ёки томонга кўз ташламоқ, назар ташламоқ.

2. Термилмоқ, тикилмоқ, тўнмоқ. Кўз олмаслик, кўз узмаслик. *Термилмоқ* сўзида умидворлик, хавас билан қараб туриш оттенкалари бор³⁵.

Ҳолбуки, мазкур парадигманинг хусусиятлари бу билан тугамайди. 3. Сиддиқов *қарамок* нинг 29 та, *боқмоқ* нинг 15 та, *кўрмоқ* нинг ҳам 29 та маъносини тадқиқ қилган. Юқоридаги парадигмага *мўраламоқ*, *кузатмоқ*, *кўз югуртирмоқ*, *кўзи тушмоқ* каби бирликларни ҳам қўшган³⁶. Ушбу парадигма ўзбек тилидаги энг фаол парадигмалардан бири саналганлиги сабабли идеографик лугат яратишда унинг барча нозикликларини ҳисобга олиш керак.

Инсон шахсига алоқадор феълларнинг кўпи тафаккур, нутқ, ҳаракат руҳий ҳолат билан боғлиқ. Масалан, тафаккур, яъни ақлий фаолият билан боғлиқ феълларни қуйидаги семантик гуруҳларга ажратиш мумкин: а) "ўй" семаси билан битта уяга бирлашувчи феъллар: *ўйламоқ*, *фикр юритмоқ*, *мулоҳаза қилмоқ*, *мулоҳаза юритмоқ*, *фикрламоқ*. Бунда тафаккур феъллари билан боғлиқ иш-ҳаракатнинг экспресс, яъни бошлангич нуктаси эътиборга олинмоқда; б) "англаш" семаси билан бир-бирига маъно жиҳатидан яқинлашадиган феъллар: *англамоқ*, *уқмоқ*, *фаҳмламоқ*, *тушунмоқ*, *англаб етмоқ*, *тушуниб етмоқ*. Ушбу феълларда бошқаларнинг фикри билан боғлиқ ҳолат ҳам мавжуд; в) "эсга олиш", "хотирлаш" семалари билан боғлиқ феъллар: *эсламоқ*, *эсга олмоқ*, *ёдга солмоқ*, *хотирламоқ*, *эсга туширмоқ*. Бундай феъллар ўтиб кетган нарса-ҳодиса, иш-ҳаракатни қайтадан тиклаш, ҳаёлга келтириш маъноларига эга. Буни шахснинг умр босқичлари, гавда тузилиши, тана аъзолари хатти-ҳаракати, нарсаларга таъсир кўрсатиши, ўзгартириши ва ҳоказолар билан боғлиқ феълларнинг маънодошлигида ҳам яққол кўриш мумкин.

Жинс-тур (гипонимия) масаласи ўзбек тилшунослигида илк бор Э.Бегматов, Ҳ.Неъматов ва Р.Расуловлар томонидан кўтарилган бўлса, уни Р.Сафарова номзодлик иши даражасига олиб чиқди³⁷. Демак, лексемалар

³⁴ Қаранг: Мусаев Т. Глаголы ощущения в узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1992. – С. 4-5.

³⁵ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – Б. 191-249.

³⁶ Қаранг: Сиддиқов З. Ўзбек ва турк тилларида кўрув лексемалари семантикаси: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2000.

³⁷ Бегматов Э., Неъматов Ҳ., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1989. – №6. – Б. 35-40; Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995; Сафарова Р. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990.

ўртасидаги гипонимик муносабатларнинг назарий ҳамда амалий асослари бўйича ўзбек тилшунослигида етарлича ишлар амалга оширилган, лекин феъл лексемалар орасидаги жинс-тур муносабатини идеографик лугатда бериш масаласи ушбу диссертацияда илк бор ёритилмоқда. Ҳолбуки, бундай муносабатларни феъл сўз туркумида истаганча учратиш мумкин. Масалан, *ўлдирмоқ* феълни олиб кўрайлик. *Ўлдирмоқ* - *ўлмоқ* феълнинг орттирма нисбат шакли. *Ўлмоқ* феъли эса изоҳли лугатда қуйидагича таърифланган:

«ЎЛМОҚ 1 1 Ҳаёти тугамоқ, яшашдан тўхтамоқ, казо қилмоқ. 2 Йўқ бўлмоқ, барҳам топмоқ. 3 Бирор сифати, хусусияти ва ш. к. ни йўқотмоқ; яроқсиз ҳолга келмоқ. 4 Бирор ҳаракат-ҳолат таъсирида жуда ночор, оғир аҳволда қолганликни билдиради. 5. кўм. *фл. өзф.* Етакчи феъл билдирган ҳаракатни кучайтириб ифодалайди, ортик даражасини қайд этади»³⁸.

Кўриниб турибдики, «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да *ўлдирмоқ* лексемасининг гипонимлари: *отмоқ*, *осмоқ*, *бўзмоқ*, *пичоқламоқ*, *чўқтирмоқ* ва ҳоказолар алифбо тамойили талабига кўра алоҳида-алоҳида бандларда берилган. Эътибор берилса, *бўзмоқ*, *отмоқ*, *осмоқ*, *чўқтирмоқ* лексемаларининг ҳар бири учун умумий бўлган, уларни бирлаштириб турган ягона маъно бор – *ўлдирмоқ*. Айнан мана шу нарса ушбу лексеманинг бошқаларига нисбатан устунлигини, устуворлигини таъминлайди. Бу эса гипероним ҳақидаги таърифга тўғри келади. Гипероним жинс белгисини билдирган предметнинг номини ифодаловчи кўпгина маъноларни семантик жиҳатдан умумлаштирувчи микротизимнинг маркази, доминантаси сифатида намоён бўлувчи луғавий бирликдир. Гипоним эса маълум жинс турларининг номларини ифодаловчи ҳамда ўзининг семантик таркибида имплицит тарзда жинс маъносини ифодаловчи таркибда сўзни бириктириб келган, семантик жиҳатдан гиперонимга бой бўлган луғавий бирлик³⁹.

Шунга кўра, *хўпламоқ*, *хўрилламоқ*, *симирам* (*чойни хўпламоқ*, *шўрвани хўрилламоқ*, *шарбатни симирам*) сўзлари *ичмоқ* гиперонимининг; *яламоқ*, *ошамоқ*, *кавишмоқ*, *кемирмоқ*, *шиммоқ* (*қаймоқни яламоқ*, *ошни ошамоқ*, *нонни кавишмоқ*, *суякни кемирмоқ*, *қурутни шиммоқ*) эса *емоқ* гиперонимининг гипонимлари саналади.

Ҳар бир тилда мавжуд бўлгани каби ўзбек тилида ҳам бутун-бўлак муносабатини ифодалашга хосланган лексемалар парадигмаси мавжуд⁴⁰. Мисол учун *ушатмоқ* ва *синдирмоқ* феълларини олиб кўрайлик.

«УШАТМОҚ 1. Бўлак-бўлак қилиб синдирмоқ, майда бўлақларга бўлмоқ, ажратмоқ, синдирмоқ. *Қудрат... нонларни ушати, чой қуйди*»⁴¹.

³⁸ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Бешинчи жилд. (Шукрона-Ҳ) – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б.151.

³⁹ Сафарова Р. Лексик-семантик муносабат турлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б. 12.

⁴⁰ Қаранг: Қиличев Б. Ўзбек тилида партонимия: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 1997.

⁴¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Тўртинчи жилд. (Тартибот-Шукр) – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 311.

«СИНДИРМОҚ Синмоқ фл. орт. н. Тош отиб ойнани синдирмоқ. Йиқилиб, оёғини синдириб олмоқ.

СИНМОҚ 1 Парчаланмоқ, майдаланмоқ, бўлакларга ажралмоқ, узилмоқ. 2 Зарб еб шикастланмоқ, парчаланмоқ (гавда суяклари хакида)»⁴².

Кўриб турганимиздек, «Ўзбек тилининг изоҳли лугати» да берилган таърифлар бўйича *ушатмоқ* ва *синдирмоқ* феъллари орасидаги партонимик муносабат яққол кўзга ташланмаса-да, унда келтирилган мисоллардан буни фарқлаб олиш қийин эмас. Масалан, қалам, ручка, стол ёки стулнинг оёғи кабилар синдирилиши мумкин, аммо ушатилмади. Нон эса (синдирилиши билан бирга) ушатилади.

Бутун-бўлак муносабатини идеографик лугатга киритиш тилшуносликнинг янги йўналишларини очишда жиддий ютуқлар олиб келиши мумкин. Бу нарсаларни таккослаш, солиштириш, улардан керакли хулосалар чиқариш имконини беради. Буни *ҳижжаламоқ*, - *ўқимоқ*, *сугурмоқ* - *қўпормоқ*, *майдаламоқ* - *янчмоқ* - *толқон қилмоқ*, *намламоқ* - *хўлламоқ* каби феъллар ўртасидаги муносабатларда кўришимиз мумкин.

Феъллардаги бутун-бўлак муносабатида от, сифатларга нисбатан бошқачароқ ҳолат кузатилади. Уларда ҳамиша ҳолат кайсидир бир объектга нисбатан олинади ва «*майдаламоқ*» қа кўра «*янчмоқ*», «*янчмоқ*» қа нисбатан «*толқон қилмоқ*» бутуннинг қисмга ажралиши саналади.

Иккинчи бир томондан бутун-бўлак муносабатида лексик даражаланиш ҳам кўзга ташланади. Бу битта масалага икки хил нуқтаи назардан қараш демакдир. Лугавий даражаланиш (градуонимия) ҳодисасига ўзбек тилшунослигида Э.Бегматов, Ҳ.Неъматов, Р.Расулов, О.Бозоров, Ш.Орифжоновалар ўз муносабатларини билдиришган⁴³.

Лугавий даражаланиш ҳодисаси феъл сўз туркумида ҳам кўп учрайди. Масалан, *ёғмоқ* ҳаракатини олиб кўрайлик. Ушбу сўз остида ҳаракат ётганлиги боис унинг даражаси турлича бўлади. Сабаби ёғиннинг миқдори, қўлами ҳамиша бир хил бўлмайди. Табиат қонунларига кўра у оз ёки кўп бўлиши мумкин. Шунга кўра, объектив оламдаги ҳолат тилга ҳам айнан кўчирилади: *ўз-ўзидан иш-ҳаракатнинг даражаси келиб чиқади*. Солиштиринг: *томчиламоқ* – *ёғмоқ* – *қўймоқ* – *шаррос қўймоқ*.

Бунда иш-ҳаракатнинг меъёри оздан кўпга томон ортиб бормоқда. Бундай муносабатлар идеографик лугатда ўз ифодасини топиши керак. Умуман олганда, лугавий даражаланиш феъл сўз туркумининг доимий ҳамроҳи саналади ва бу каби феъллараро семантик муносабатларни идеографик типдаги лугатда акс эттириш, шубҳасиз, ўз самарасини беради.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Ўзбек тилида систем лексикология соҳасида олиб борилган илмий тадқиқот ишлари янги турдаги лугат – идеографик лугат тузиш учун кенг йўл очиб берди.

⁴² Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Учинчи жилд. (Н-Тартибли) – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 510; 512.

⁴³ Бегматов Э., Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўша манба; Орифжонов Ш. Ўзбек тилида лугавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 1996; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. фан. докт. ... дис. автореф. Тошкент, 1997.

[illegible]

5. Шундан кейин қуруқчирчи қулақларда тилдаги цементик майлонлар асос
информациясига ўтилади. Асосдаги қулақлардаги қулақ алоқасида олинган муҳитда
но асосдаги цементик майлонлар асосига қараб берилади, маълумнинг тасвирини
қулақлардаги цементик майлонлар қулақлардаги асос муҳити цементик майлонда
қулақлардаги асос муҳити қулақлардаги асос муҳити.

4. **Иқтисодийлик** қисмида **ЎЗ** сўқали инфодаланиётган тушунчалар Қўрғонқўм **жўра** ва **воҳшаслар** билан **маъновий** алоқалари **воҳшас**лар **воҳшас**лар, **воҳшас**лар **воҳшас**лар **қўрғонқўм** билан **биргаликда** **воҳшас**лар **воҳшас**лар.

3. Идентификация души в языке таайер нарасан фойдаланишга эмас, қўшмаки келишишга, маънавий фикр кўришга ва тушунчаларнинг маънавийлик қўшмаки равишда аниқлаб етилишга ўрганиш мўмкин. Оўзларнинг маънавий оўзлар қўшмакида берилиши тил ўргаништан ўзга миллий маънавийлик тил оғлабларининг дўрбасарани, ўша миллиятнинг турмуш тарзи, маънавийлиги, маънавийлиги, маънавийлиги ва ўзига хос хусусиятлари билан таърифлаш билан берилиши.

2. Аниффе тартибидинги дугаларни ўзини-ўзи билган, эшитган, ўқиган сўз кимдан кимга қаратилган олинган. Идеографик дугалар эса шу сўз билан боғлиқ минеромойдунга алоқадор барча лексик бирликларни хотирламисизда тикланили. Ҳарфчи дугаларни фойдаланиши жараёнида ўзи учун янги бўлган сўз ва тўқимачиларни кишиф қилиб, ўрганиб, ўзлаштириб бораверали. Шу тариқа дугаларнинг кенгайиши ва олинган фалсафий нуқтаи назардан қарай бошланили. Бу эса олам ниятига бўлган тилининг олам қаби яхлит бир система эканлигини аниқлашда ёлғиз бетили.

3. Идентрафик дугетла ОЛАМ—ОНГ—ТИЛ диалектик муносабати воос килиб килинади. Бундай дугетни тузишда куйиликларга алоҳида диққат қилиш лозим. а) идентрафик дугет тузишда тилининг системаний хосликларини килиб чиқилиди. лексемалар ўртасидаги парадигматик ва синтагматик алоқиликга килиди диққат қилинади; б) ҳар бир лексеманинг маънолиги тилик ўрни, маънолиқ муносабатлари ойдилдиштирилади; в) идентрафик дугетла синтаксисологиялик танкик усулларига амал қилинади. Таъраний тушунчалар (минер) дин килиб чиқиб, хусусий тушунчалар (муъйин минер) вчилишга лексеманинг) инкилиди; г) бутундин бўлишқа, умумийликдин хусусийликқа, гурӯҳдин касмга кириб йўналтирилган танкик усулди делуклиги билан хосликлариники. Идентрафик дугетининг тузилиши шу мостда килинади. д) идентрафик дугетни тузини учун, энг аввало, ўзбек тилидаги маънолиқ маънолиқларининг инкилидин килиди ва уларда инкилигувчи хослик ва килиб инкилигувчи сўзларининг килидини белгилан зарур.

8. Хувида тилшунас-лексикогрaфлар олинга турган энг долзарб масаланинг бири фeъллaрнинг парадигмaтик ва синтагмaтик кaтoрларини, фeълнинг аслaнaй тaсoсeнлaри билeлe мукaммaл мaълумoтлар бeрa олишнинг дaстl кeчиринчидин иборeт. Фeъллaрнинг пeрсoнaллик, тeмпoрaллик, лeксикaлик, шaрт, тўксимaлик ва шу кaбe тaнaч тушунчaларини фaқaт аслaнaйнинг дaстlлар билaнмaкaнaтaн кoзaгa чикaриш мумкин.

⁴ Илгитирийн дүгнэлт системийнх бүрмөсөн планка турар эхэл.

бунинг асосида оламнинг яхлит бир бутунлик, бутунлиkning қисмларга ажратилиши ва қисмларнинг бир-бирлари билан ўзаро доимий алоқада бўлиб туриши ҳақидаги ғоя ётиши даркор. Шу маънода оламини, даставвал «Табиат», «Жамият», «Инсон» деб номланган учта йирик тушунча майдонида ажратиш лозим ва ўзбек тили захирасидаги кенг истеъмолда бўлган феълларни ана шу мазмуний майдонлар қамровидаги микросистемалар ичида тавсифлаш мақсадга мувофиқ.

10. Муайян микросистемалар бўйича алоҳида лугатларни тузиш тамойилларини ишлаб чиқиш ва уларда тўпланган материаллар ёрдамида келажакда ўзбек тилининг умумий идеографик лугатини яратиш мумкин.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ

1. Ҳамраева Ё. Идеографик лугат – тил бойлигининг хазинаси // Насаф зиёси. – Қарши, 2005. – № 4-5. – Б. 20-22.

2. Ҳамраева Ё. Идеографик лугат – тилнинг фалсафий сурати // Филология масалалари. – Тошкент, 2007. – №1. – Б. 49-51.

3. Ҳамраева Ё. Лексик сатҳни идеографик усулда ўрганиш // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2007. – №3. – Б. 4-7.

4. Ҳамраева Ё. Идеографик лугат – давр талаби // Бухоро давлат университети ИЛМИЙ АХБОРОТИ. – Бухоро, 2007. – № 4. – Б. 47-53.

5. Ҳамраева Ё. Феъллардаги бутун-бўлак ва даражаланиш муносабатига доир / Т.Нафасов таваллудининг 70 йиллигига бағишланган «Ўзбек тилшунослиги ХХІ асрда» деб номланган илмий-назарий анжуман материаллари. Қарши, 2008. – Б. 187-189.

6. Ҳамраева Ё. Ўзбек тилининг идеографик лугати таълимнинг замонавий воситаси сифатида / Мирзо Улугбек номидаги ЎЗМУ қошидаги ОПИ «Педагогик технологиялар – педагогик жараёни бошқариш омили» илмий-услубий анжуман материаллари. – Тошкент, 2009. – Б. 144-146.

7. Ҳамраева Ё. Она тили узлуксиз таълимида идеографик лугатнинг аҳамияти / «Тил таълими босқичларида узвийликни таъминлашнинг илмий-амалий муаммолари» Ўзбек тили доимий анжумани Х йигини материаллари. – Тошкент: «Ўзбекистон» нашриёти, 2009. – Б. 154-155.

8. Ҳамраева Ё. Ўзбек тилининг минимал идеографик лугатини тузишга доир мулоҳазалар // ЎЗР ВМ Тошкент ислом университетининг ИЛМИЙ-ТАҲЛИЛИЙ АХБОРОТИ. – Тошкент, 2009. – № 2. – Б. 51-54.

9. Ҳамраева Ё. «Келурнома» лугатининг идеографик хусусияти / Қарши давлат университети профессор-ўқитувчиларининг илмий-амалий конференцияси материаллари. 2-жилд. – Қарши: «Насаф» нашриёти, 2009. – Б. 27-30.

10. Ҳамраева Ё. Феъллараро семантик муносабатларнинг идеографик аспектда ўрганилиши // Қарши давлат университети АХБОРОТНОМАСИ. – Қарши, 2009. – №1. – Б. 80-84.

11. Ҳамраева Ё. К вопросу о создании идеографического словаря узбекского языка // Материалы Республиканской научно-практической конференции «Язык всем знаниям и всей природе ключ», посвященной «Году гармонично развитого поколения». – Нукус, 2010. – С. 204-207.

Филология фанлари номзоди илмий даражасига талабгор Ҳамраева
Ёркиной Набижановнанинг 10.02.01 – ўзбек тили ихтисослиги бўйича
«Ўзбек тилининг идеографик лугатини тузиш тамойиллари (ҳаракат ва
ҳолат тушунчасини ифодаловчи сўзлар мисолида)» мавзусидаги
диссертациясининг
РЕЗЮМЕ СИ

Таянч (энг муҳим) сўзлар: идеография, тезаурус, идеографик лугат, умумийлик, хусусийлик, компонент таҳлил, мазмуний майдон, макромайдон, микромайдон, семантик муносабат, синонимия, антонимия, градуонимия, партонимия, иерархия.

Тадқиқот объектлари: идеографик лугат, ўзбек тилидаги феъл лексемалар.

Ишнинг мақсади: жаҳон лексикографияси ютуқларига таянган ҳолда ҳаракат ва ҳолат тушунчасини ифодаловчи сўзлар мисолида идеографик лугат тузишнинг назарий асослари ва тамойилларини ишлаб чиқиш.

Тадқиқот методлари: системавий таҳлил, тавсифий таҳлил, компонент таҳлил.

Олинган натижалар ва уларнинг янгилиги: ўзбек тилида биринчи марта идеографик лугат яратиш тамойиллари ишлаб чиқилди. Сўзларни лугатда тартиблашда одатдаги алифбо тамойилида эмас, мазмуний тамойилларга кўра беришнинг афзаллиги асослаб берилди. Идеографик лугат тузувчилари олдида қўйиладиган бир катор талаблар баён қилинди. Ҳаракат ва ҳолат тушунчасини ифодаловчи сўзларни мазмуний майдонлар ичида беришда феъллараро семантик муносабатлар муҳим аҳамият касб этиши мисоллар асосида ёритилди.

Амалий аҳамияти: диссертациядан ўзбек тилида бугунги кун талабига жавоб бера оладиган идеографик лугат тузишда, шунингдек ўзбек тили лексик сатҳини идеографик аспектда тадқиқ этишда фойдаланиш мумкин.

Татбиқ этиш даражаси ва иқтисодий самарадорлиги: диссертация натижаларидан олий ўқув юртлари учун «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курсидан дарслик ва қўлланмалар тузишда фойдаланилмоқда. Тадқиқот натижалари замонавий дарслик ва қўлланмалар ҳамда лугатлар яратишда самара беради.

Қўлланиш (фойдаланиш) соҳаси: лексикология, лексикография, семасиологияга оид тадқиқотлар, филология йўналишидаги мутахассислик фанлари.

РЕЗЮМЕ

диссертации Хамраевой Ёркиной Набижановны на тему: «**Принципы составления идеографического словаря узбекского языка (на примере слов со значением действия и состояния)**» на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – узбекский язык

Ключевые слова: идеография, тезаурус, идеографический словарь, общее, частное, компонентный анализ, семантическое поле, макрополе, микрополе, семантические отношения, синонимия, антонимия, градуонимия, партонимия, иерархия.

Объекты исследования: идеографический словарь, глагольные лексемы узбекского языка.

Цель работы: на основе достижений мировой лексикографии разработать теоретические основы и принципы составления идеографического словаря на примере слов со значением действия и состояния.

Методы исследования: системное исследование, метод оппозиции, методы компонентного анализа.

Полученные результаты и их новизна: впервые в узбекском языке разработаны принципы составления идеографического словаря. Обоснованы лучшие стороны смыслового расположения слов, чем алфавитного при упорядочивании слов в словаре. Изложены требования, предлагаемые к составителям идеографического словаря. Доказано, что при описании слов со значением действия и состояния имеют большое значение межглагольные семантические отношения.

Практическая значимость: результаты исследования можно использовать при составлении идеографического словаря, отвечающего требованиям сегодняшнего дня, а также при исследовании лексического яруса узбекского языка в идеографическом аспекте.

Степень внедрения и экономическая эффективность: результаты исследования применяются при создании учебника и пособия по курсу «Современный узбекский литературный язык» для высших учебных заведений. Применение результатов исследования при создании современных учебников, пособий и словарей, даст значительный эффект.

Область применения: исследования в области лексикологии, лексикографии, семасиологии, специальные дисциплины филологического направления.

RESUME

Thesis of Khamraeva Yorkinoy Nabijanovna on the scientific degree competition of the Candidate of Philology Science on specialty 10.02.01 – "Uzbek Language", subject "The principles of making the ideographical dictionary of the Uzbek language (on the example of words with the value of action and condition)"

Key words: ideography, the thesaurus, the ideographical dictionary, general, private, the component analysis, a semantic field, a macro field, a micro field, semantic attitudes, synonym, antonym, graduonym, partonym, hierarchy.

Subjects of the inquiry: ideographical dictionary, verbal lexemes of the Uzbek language.

Aim of the inquiry: to work out the theoretical bases and principles of drawing up the educational ideographical dictionary on the basis of the achievements of the world lexicography on the example of words with the value of action and condition.

Methods of the inquiry: systematical investigation, carried out through contradictions, methods of the component analysis.

The results achieved and their novelty: the principles of drawing up the educational ideographical dictionary have been worked out for the first time in the Uzbek lexicography. The best sides of semantic arrangement of the words other than alphabetic ones at ordering words in the dictionary have been proved. The requirements proposed by the lexicographers are given. It has been proved by means of convincing facts that inter-verb semantic relations during describing words with the value of action and condition are of great importance.

Practical value: the results of the research can be used for making the ideographical dictionary meeting today's requirements as well as during the study of the lexical layer of the Uzbek language in the ideographical aspect.

Degree of embed and economical effectively: the results of the research may be used in writing the manual of special literature and text-book for special course "Modern Uzbek Literary Language" at the higher educational institutions. It gives economical advantages for writing the modern text-books, appliances and dictionaries.

Sphere of usage: in the field of lexicology, lexicography, semasiology and special disciplines of the philological trend.